

КИЇВСЬКА СТАРОВИНА

травень-червень
2009

*Науковий
історико-філологічний журнал
Виходить 1 раз на 2 місяці*

**№ 3
(387)**

Заснований 1882 р.

Був друкованим органом
Київської Старої Громади

Головний редактор
П. П. Толочко

Редакційна колегія:

*Ю. М. Алексєєв
Т. І. Гундорова
З. І. Кирилюк
С. М. Клапчук
В. Ф. Колесник
М. Ф. Котляр
В. І. Кузьменко
В. П. Ляхоцький
Т. В. Михед
О. С. Онищенко
Г. П. Півторак
О. В. Прискока (заступник головного редактора)
М. І. Сенченко
В. А. Смолій
О. Г. Сокирко
І. А. Стоянов
О. В. Тищенко
В. Т. Закревський (відповідальний секретар)*

**Журнал
Київського
славістичного
університету**

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 8 вересня 1999 р.
№ 01-05/9 журнал включено до переліку наукових фахових видань України, в яких
можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів
доктора і кандидата наук за спеціальностями "історичні науки" та "філологічні науки".
(Бюлетень ВАК України. — 1999. — № 5.)

ЗМІСТ

Статті та повідомлення

Петро Гончарук

Т. Г. Шевченко про українське селянство середини ХІХ ст. (До 195-річчя від дня народження).....	3
<i>Андрій Задорожнюк</i>	
Чудотворні ікони Богородиці на Поділлі.....	23
<i>Леся</i> <i>Голочко</i>	
Водосвятний Ківорій на території <i>Дальніх печер</i> . Історія спорудження.....	32
<i>Галина Журбелюк</i>	
Орликова Конституція і вияви ментальності українства (До 300-ї річниці першої української Конституції).....	38
<i>Олександр Пилипенко</i>	
Видатні українські підприємці ХІХ - початку ХХ ст.....	50
<i>Андрій Руккас</i>	
„Нехай нас вважають фантастами!". Створення Штабу Міністрів Військових Справ УНР.....	63
<i>Оксана Оніщенко</i>	
Діяльність українських жіночих організацій Наддніпрянщини за часів революції 1917 - 1921 рр.....	78
<i>Галина Гордієнко</i>	
Чисельність інвалідів Вітчизняної війни в УРСР у перші повоєнні роки.....	88
<i>Ірина Бородай</i>	
Київська дослідна станція тваринництва. До історії організації та діяльності.....	100
<i>Юлія Якубіна</i>	
Етнокультурний простір Ніжина як фактор формування художньої свідомості Гоголя.....	107

Історичні постаті

Лідія Ковалець

Юрій Федькович як правозаступник селян у сервітутному процесі (До 175-літнього ювілею письменника і громадсько-культурного діяча).....	150
<i>Ірина Савченко</i>	
Леонід Ідзиковський - людина, громадянин, видавець (До 150- річчя заснування видавничої фірми „Леон Ідзиковський“).....	159

Нотатки

Володимир Кузьменко

„Вибрані місця з листування з друзями" М. Гоголя як листи у вічність.....	172
---	-----

ВИДАТНІ УКРАЇНСЬКІ ПІДПРИЄМЦІ

ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ ст.

Олександр ПИЛИПЕНКО

В Україні після здобуття незалежності відбулися кардинальні зміни. Відроджуються ринкові відносини, змінилась соціальна структура населення - лідируючі позиції займає суспільний прошарок підприємців, які значною мірою визначають соціально-економічний розвиток суспільства. Фактично Україна повертається до суспільних відносин, що панували тут протягом багатьох століть

Український народ має славні традиції у міждержавному співробітництві з іншими країнами світу. Окремі його представники прославили своєю підприємницькою діяльністю Україну на весь світ. Саме дослідженню окремих сторінок їх біографії і присвячена пропонована для широкого загалу стаття.

Варто зауважити, що на дослідження біографій представників буржуазного класу у радянській історичній науці було накладено „табу“. Дослідження біографій українських підприємців розпочалося у вітчизняній історичній науці лише після здобуття Україною Незалежності,

Серед спеціальних фундаментальних праць назвемо дослідження Т. Лазанської „Історія підприємництва в Україні“¹ (за матеріалами торгово-промислової статистики ХІХ ст. - К.: Інститут історії України, 1999 [1]). У монографії досліджується індустріальний розвиток України та пов'язаний із ним процес формування торгово-промислової буржуазії, яка у післяреформену добу стала діяльним суб'єктом модернізації усього суспільного життя.

Аналізуються форми державного втручання в економіку, соціальні і національні джерела поповнення буржуазії, господарська діяльність торгово-промислового класу та окремих визначних представників українського підприємництва. Великий інтерес представляє праця російських дослідників за загальною редакцією Бовикіна [2]. У ній висвітлено умови розвитку зовнішньої торгівлі продукцією цукрової та обробної промисловості на півдні Російської імперії, подаються невідомі факти з життя багатьох підприємницьких родин: Бродських,

Ханенків, Симиренків, Яхненків, Терещенків та інших. Цікаві факти з життя родини Терещенків можна знайти і в дисертаційному дослідженні Л. Раковського, Ткаченка, статті А. Повниці та інших працях [3]. Між тим, у згаданому матеріалі недостатньо уваги приділено ролі українських підприємців у розвитку зовнішньої торгівлі Російської імперії. Водночас наявні архівний та статистичний матеріали дають можливість зробити це дослідження. Тому висвітлення окремих, можливо частково вже відомих фактів із біографії видатних українських підприємців і меценатів, будемо розглядати під кутом їх участі у зовнішньоекономічній діяльності.

У пореформений період купці зайняли одне з найбільш високих місць не тільки в українському суспільстві, але і в Європі. Підтвердженням цього може бути купецька родина Бродських - вихідців із галицького міста Броди. Розпочавши справу із незначним капіталом, вони на кінець XIX століття стали відомими цукрозаводчиками і мільйонерами, власниками капіталів у 35-40 мільйонів крб. Справжнього розмаху їх діяльність набула у пореформений період. Вони почали власну справу з оренди цукрових заводів. Глава родини Ізраїль Бродський взяв в оренду у поміщика Роговського Лебединський та Матусівський цукрові заводи на Черкащині, які згодом викупив. У 1865 році Бродські орендують Райгородський, Полянський, Киселівський цукрові заводи у Звенигородському та Лучанський у Таращанському повітах [4]. Наявність коштів, отриманих від торгівлі, дала можливість Бродським швидко укріпитися у прибутковому цукровому виробництві.

До купецьких капіталів додався промисловий, що здобувався підприємницьким талантом. Крім цукрових заводів, які вони мали у Київській, Подільській, Полтавській губерніях і в Одесі, Бродські вкладали кошти у борошномельне виробництво, соляне, винокурне та пивоварне виробництво, лісопаперову промисловість, торгівлю. Так, у 1885 році Соломон і Ізраїль відкрили в Одесі торговий дім з основним капіталом у 500 000 крб. та судноплавну компанію.

Підприємці були власниками 10 пароплавів; після об'єднання з „Товариством пароплавства по Дніпру" у 1888 р. їм належали вже 50 суден. Бродські мали повний господарський механізм виробництва товарів, їх транспортування; продаж здійснювали через зовнішньоторговельну фірму. У середині 90-х років 9 цукрових заводів, що належали Бродським, щорічно виробляли 2,5 млн. пуд. цукру [5]. У 1911 році Лазарю Бродському належали вже 16 цукрових підприємств, а Лев Бродський став великим банківським діячем. Підприємницька діяльність І. Бродського була відзначена російським урядом. У 1885 р. йому було присвоєно звання комерц-радника [6]. А його сину Леву у 1891 році, персидський шах надав орден Лева та Сонця за постачання Персії цукром [7]-

Економічні позиції родини Бродських ще більше зростали. Вони були співвласниками цукрового і рафінадного синдикатів. Діяльністю цих синдикатів керували магнати Бобринські, Терешенки, Харитоненки, Бродські, які володіли більшістю заводів.

Відомою була також родина Федора Симиренка. Справжній розквіт і славу фірма Яхненків і Симиренків здобула у 40-х роках ХІХ ст., коли почала вкладати свої капітали у цукрову промисловість. Саме у цей час було побудовано Ташлицький цукрорафінадний завод. Цукроварня була облаштована найсучаснішою паровою технікою.

Перш ніж взятися за спорудження у м. Городищі машинобудівного заводу, фірма відрядила до Парижа і Брюсселя Платона Симиренка для вивчення досвіду [8]. Торговий дім „Братів Яхненків і Симиленків" та Городищенський завод були добре відомі у Європі.

У 1879 р. сина Симиренка - Лева Платоновича - за участь у народницькому русі було заслано на 8 років до Сибіру [9]. У 1881 році його мати звернулася із листом до губернатора Миколи Павловича Ігнатієва з проханням переглянути справу. Після її клопотання сина перевели до Красноярська, але термін заслання не зменшили [10].

Талановитий рід Симиренків явив світові новий, відмінний від попередніх, рід діяльності. У 1887 р., після повернення із заслання з Красноярська, Лев Платонович Симиренко створив у Млієві колекційний сад і помологічний розсадник, який мав найбільшу в імперії колонію плодкових і ягідних рослин [11].

Діяльність фірми Яхненків-Симиренків дала зразок народного підприємництва. Розпочавши справу з дрібної торгівлі, без будь-якої фінансової і моральної підтримки з боку урядових кіл, завдяки лише власній енергії і підприємницькому талантові, вийшови з пригнічених станів суспільства, було досягнуто найвищих вершин у підприємстві.

До підприємців, які аналогічно Яхненкам і Симиренкам змогли стати визначними цукровими магнатами, треба віднести українські відомі родини Терешенків і Харитоненків, життєвий подвиг яких часто ставлять у приклад сучасній генерації бізнесменів. Коріння роду Терешенків - село Лікоть, що біля Глухова, останньої української гетьманської столиці. Родоначальник Артемій, на прізвисько „Карбованець", займався вирощуванням хліба і торгівлею. Артемій посилав трьох своїх синів на волах до Киму з хлібом, назад їхали з сіллю та сушеною рибою. Під час Кримської війни він був одним із постачальників російського війська (виконував підряди на хліб, фураж, худобу). Після реформи 1861 року Артемій вже володів млинами, лісопильнями, заводами, здавав в оренду землю. Головний продукт виробництва - цукор.

У 1870 р. голова сімейного „концерну" надав синам повну економічну самостійність. Однак вони не стали дробити капітал і створили Товариство цукрових і рафінадних заводів братів Терещенків, яке невдовзі перетворилося в одне з найкрупніших у Російській імперії промислово-торгових об'єднань із заводами у семи губерніях.

12 березня 1870 р. Артемій Терещенко „на відзнаку особливих заслуг ... і за благодійну діяльність разом зі своїм сімейством був прийнятий у спадкове дворянство Російської імперії" [12]. На їх родовому гербі було написано: „Прагнення до суспільної користі". У 1892 р. старший син Микола Артемійович отримав звання почесного громадянина м. Києва, а у 1899 р. Київська міська дума змінила назву вул. Олексіївська на Терещенківську [13].

У серпні 1914 р. Михайло Іванович Терещенко очолив Київський військово-промисловий комітет, згодом став членом Всеросійського військово-промислового комітету. У березні 1917 р. виконавчий комітет Державної думи призначив його міністром фінансів у Тимчасовому уряді, у травні — міністром іноземних справ; влітку того ж року він брав участь у переговорах з Центральною Радою у Києві. Вночі 26 жовтня його заарештували більшовики у Зимовому палаці разом з іншими міністрами. У січні 1918 р. Михайло Іванович, викуплений у більшовиків матір'ю та жінкою-француженкою за 100 000 крб., разом зі сім'єю переїхав до Норвегії, потім жив у Швеції, Англії і Монако. Помер у 1956 р. [14].

З проведенням буржуазних реформ, після скасування кріпосного права у 1861 р., в українських губерніях склалися сприятливі умови для розвитку промисловості і торгівлі. Особливо великих успіхів досягли колишні поміщики у розвитку сільського господарства та харчової промисловості (цукрової, виноробної, тютюнової тощо). З подальшим розвитком переробної промисловості в Україні експорт цукру продовжував поступово збільшуватися, особливо з губерній Правобережної України. Так, наприклад, лише з Волинської губернії у 1905 р. через сухопутні митниці було вивезено 150 119 пуд. цукру на суму 300 277 крб. [15].

Питання розвитку експортної торгівлі були постійно у центрі уваги українських промисловців, які задавали тон у загальноімперському виробництві та експорті цукру. Так, у лютому 1905 р. на засіданні правління Всеросійського товариства цукровиробників і на загальних зборах неодноразово обговорювалося, за ініціативою Л. Бродського, питання про ненормальні умови цукрового експорту. За його визначенням, ці умови „відзначалися повною відсутністю будь-якої організації, в зв'язку з браком достеменних відомостей про країни призначення вивозимого на захід цукру і ціни, виручені за цукор на іноземних ринках посередниками" [16].

Посередниками в експортній торгівлі цукром, як і в попередній період, були великі російські банки. Так, наприклад, 21 червня 1913 року була укладена угода між Московським відділенням Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку і українським власником цукрових заводів Федором Федоровичем Терещенком на постачання цукру на експорт [17]. Цього ж року Московський відділ Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку повідомляв Федора Терещенка про отримання 120 вагонів (близько 100 464 пудів цукру-піску) виробництва 1913-1914 рр Червонського заводу. Цукор у мішках постачався за рахунок виробника до станцій Південно-Західної залізниці щомісяця за ціною 3 крб. 95 коп. За пуд. протягом вересня-жовтня 1913 р. фірма Терещенка поставила із названого заводу 40 000 пуд. білого цукру за укладеними контрактами [18].

Міжнародний комерційний банк направив свого уповноваженого до Києва для огляду, здійснення експертизи цукру і видачі квитанцій на продовження поставок Червонському та іншим заводам. Цей банк мав також свої відділення у Баку, Архангельську, Ростові-на-Дону, Вознесенську, Олександрівську (Катеринославська губернія), Бердянську, Катеринославі, Єлісаветграді, Каховці, Києві, Кривому Розі, Луганську, Мелітополі, Миколаєві, Одесі, Сімферополі, Умані, Харкові, Юзовці, Феодосії, агентства в Євпаторії і Кременчуці, закордонні відділення у Парижі та Брюсселі [19]. Ці відділення були посередниками між виробниками та покупцями готової продукції. Як правило, цукор для експорту товарний відділ банку організовував на Калашниківській біржі у Москві, але більшість товарних операцій ця фшустанова здійснювала за кордоном.

26 серпня 1913 року у м. Києві товарним відділенням банку було укладено нову угоду на поставку великої партії цукру - 50 400 пудів зі станції Чорнорудка по 3 крб. 95 коп. за пуд., із них 13 445 пудів відправлено до Челябінська. 23 вересня 1913 року Червонський завод відправив на експорт 13 445,02 пуд. солодкої продукції. 896 пудів рафінаду направив до Росії для подальшого експорту Київський рафінадний завод. Всього протягом вересня-жовтня 1913 року цукрові заводи Терещенків реалізували експортним організаціям 315 548 пуд. цукру, із них лише у вересні 254 014 пудів. У середньому один цукровий завод сім'ї Терещенків відправляв щомісяця продукції на суму 99 150 крб. Переважно через балтійські порти цукор доставлявся до Щецина, Тріеста та англійських портів.

Чорноморський шлях слугував головним напрямком руху українського цукру, як і інших вантажів, до Туреччини, країн Балканського півострова і на Близький Схід [20] .

Вигідним бізнесом займалися й інші комерційні банки. Так, наприклад, у листопаді 1913 р. Волзько-Камський банк вніс на

рахунок спадкоємців Ф. Ф. Терещенка 99 тис. 170 крб. за отриманий цукор. У грудні 1913 р. Ходорковський цукровий завод передав 1797 пуд. цукру на вимогу Київського відділення Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку для експорту та 1 794 пуд. цукру направлено 4 січня 1914 р. до станції Іркутськ Забайкальської залізниці [21] .

17 лютого 1914р. приймальник Федорівського рафінадного заводу Іван Георгійович Лемпе прийняв 24 вагони (один вагон - 900 пуд. цукру) вагою 21 528 пуд. цукру-сирцю за угодою 14 липня 1913 року № 112 та вісім вагонів за новою угодою (1104 мішки) [22] .

Циркуляр Міністерства фінансів від 13 серпня 1909 року за номером 1878 про вивезення у 1909-1910 роках цукру з держави повідомляв: "Даю вам знати, що Андрушовський цукровий завод має право вивозити за кордон протягом зазначеної кампанії згідно Брюссельської конвенції всього 38 тис. 758 пудів цукру". Завод Терещенка мав право вивозити цукор також за цим циркуляром Міністерства фінансів від 19 грудня 1909 р. З першого вересня 1909 р. по перше вересня 1910 р. було відпущено цукру у мішках до Фінляндії (12 934 пуд.) та Персії (22 590 пуд.). Причому до Фінляндії відпуск тривав протягом року, а в Персію - з 15 травня по 1 вересня 1909 р. [23] .

Напередодні та на початку Першої світової війни експорт цукру з України неухильно скорочувався. Експорт цукру за два роки (1913-1915) знизився порівняно з попередніми роками у декілька разів. Так, якщо Росія відправляла Чорним морем 4-5 млн. пуд. цукру у рік, то в 1913-1914 рр. цей показник знизився до 772,7 тис. пудів; у 1915 р. - близько 200 тис. пудів [24]. Щороку Росія вивозила до Туреччини переважно через українські порти у середньому 2-3 млн. пуд. цукру.

Але ще до війни Австро-Угорщина зайняла виключно монопольне становище на турецькому цукровому ринку. Протягом 10 років (1905-1910 рр.) вона постачала туди постійно до 800 000 метричних центнерів, тобто від 6 до 7 млн. пудів із загальної кількості цукру 9-10 млн. пудів, які імпортувала ця країна. Німеччина, яка до 1910 р. відігравала незначну роль у збуті свого цукру до Туреччини, за 3-4 роки збільшила свій вивіз в декілька разів, і у 1912 р. забезпечила поставку 400 тис. пудів до цієї країни [25] .

В інших державах - Болгарії, Сербії, Єгипті - щодо збуту цукру Росія також втратила свій вплив. Якщо у 1911 р. заклик розриву Конвенції були пов'язані з господарським потребами, то у 1914 р. розрив відбувся виключно за політичними мотивами. Світова війна, яка призвела до скасування ряду угод політичного і торгового характеру, спонукала до розірвання Брюссельської конвенції.

Із десяти країн, які підписали березневий протокол 1912 року про продовження терміну дії Конвенції до 1918 р., п'ять найбільш впливових, а саме: Росія, Франція і Бельгія, з одного боку, Німеччина і

Австро-Угорщина, з іншого, знаходилися у стані війни. Політичні і економічні угоди між цим двома групами країн були розірвані, всі міжнародні зобов'язання порушено. Найбільш впливові цукровиробники України у клопотанні до міністра фінансів, торгівлі і промисловості висловились одностайно про тимчасове розірвання Брюссельської угоди.

До цих заходів закликали і науковці П. В. Ланге, В. Лартенс, О. О. Ейхельман та інші. 20 серпня 1915 року їхні висновки розглянуло правління ВТЦ і з цього приводу було прийнято постанову з клопотанням про припинення дії Брюссельської угоди до міністра торгівлі, промисловості і фінансів. У ряді статей „Вестника сахарной промышленности!" наводились докази захисників виходу Росії з Конвенції; їх суть можна було звести до наступного. По-перше, приєднання Росії до Брюссельської цукрової конвенції у 1907 р. відбулося на не вигідних для неї умовах. Її пролонгація виявилася ще не придал нішою.

Кампанія 1914-1915 рр. через високий врожай буряків, їх високу цукристість дала надлишок цукру у межах 25 млн. пудів, які Росія могла вигідно розмістити на конвенційних, головним чином англійських ринках, які відчували гостру нестачу цукру.

По-третє, угоди, які були укладені в умовах митного часу, під час жорстокої війни втратили свою дію. Цьому не могла зарадити навіть „Постійна комісія учасників міжнародного цукрового союзу", яка складалася з представників різних країн. До того ж, вона знаходилася у Брюсселі і не могла функціонувати належним чином.

По-четверте, війна докорінним чином змінила сутність міжнародних угод [26]. Тому для розірвання конвенції Росією були і юридичні підстави. З цього приводу П. В. Ланге писав; „Нельзя же говорить о юридическом или нравственном значении международных договоров, когда предметы, ради которых такие договоры заключались, ныне конфискуются или уничтожаются воюющими сторонами. Необходимо, следовательно, прийти к логическому выводу, что Брюссельское соглашение теперь юридически и фактически не существует, поэтому Россия совершенно свободна ликвидировать ожидаемые излишки своего сахара в направлении наименьшего сопротивления [27] .

Кампанія 1914-1915 рр. проходила в умовах бойових дій, коли на території України частина бурякових посівів була ушкоджена внаслідок пересування військ під час військових дій з Австрією. З постачанням сировини для цукрових заводів були певні проблеми: не вистачало робочих рук і устаткування. Якщо ж відмінусувати із загальної кількості отриманого цукру 10-12 млн., які давала Польща, то цифри ще менш оптимістичні. І це за умови, що в Україні величина середнього збору

буряків на одну десятину була в 1,5 рази більшою, ніж в інших частинах Росії. Для забезпечення вивозу цукру Росія повинна була мати його принаймні 107 млн. пудів, але надлишок для інших країн рідко перевищував 15 млн. тонн [28].

У роки Першої світової війни, незважаючи на сприятливу ринкову конюнктуру та соціальні прибутки багатьох українських підприємств, відбувається поступовий занепад та руйнування цукрової промисловості. Україна була одним із театрів військових дій. Більшість заводів прифронтової смуги змушені були або закритися, або значно скоротити свою діяльність. Важкі умови існування настали і для заводів глибокого тилу. На думку члена правління Всеросійського товариства цукровиробників Бобринського, причина такого стану - в урядовій політиці, внаслідок якої фунт картоплі продавався по 50 коп., а фунт цукру - по 25 коп. Одна з причин - розладнаний транспорт і відсутність постачання сільського господарства України усім необхідним. У результаті такої політики зменшувалися площі посівів цукрових буряків, а, отже, і виробництво цукру [29].

За наявності чисельних ризиків в умовах військового часу стали комерційні відносини не могли бути встановлені до кінця війни. До того ж, застаріле тарифне законодавство не передбачало необхідних у таких умовах пільгових залізничних тарифів. Саме цим пояснюється та обставина, що навіть найбільші цукрові підприємства України утримувалися від відправки цукру до Лондона через Владивосток. Ці проекти вивозу цукру з Росії шляхом, який огинає Японію, Китай, Індію і проходить через Тихий, Індійський та Атлантичний океани, виглядали фантастикою.

До того ж до 1 вересня 1915 р., за даними лондонського кореспондента „Вестника сахарной промышленности“, британський уряд закупив в Америці, на Кубі, Яві та в інших колоніях понад 1, 5 млн. тонн цукру. Більшу частину цих закупок складав сирий цукор, який передавали для переробки англійським виробникам рафінаду на рахунок уряду [30].

Торгові відносини з Туреччиною також склалися важко. Тут на перешкоді була недоброзичлива політика турецького уряду і небезпека транспортування великої кількості цукру по Чорному морю в умовах світової війни У 1915 р. Туреччина оголосила Росії війну, отож про вивіз цукру до цієї країни не могло бути і мови. В умовах війни Україна була відрізана від Європи, адже узбережжя Чорного моря мінувалося ворогом, пролив Дарданелли було перекрито, а в Ризькій та Фінській затоках не функціонували маяки. У цих умовах вивіз цукру був максимально ускладнений. Тобто можна констатувати, що найбільший конвенційний ринок постійного збуту українського цукру у роки світової війни було остаточно втрачено.

Поступове зростання збуту цукру до Туреччини, при паралельному збільшенні австрійського вивозу, стало можливим завдяки відсталості організації російського експорту. Про це повідомляв влітку 1915 р. у доповідній записці на адресу правління Всеросійського товариства цукровиробників В. Ландо [31]. Не варто скидати з рахунків і політичних мотивів цих подій. Саме у цей період війни політичний вплив ворогів Росії на Туреччину досяг найвищої межі. Політично-дипломатичне зближення Німеччини, Австро-Угрошини і Туреччини створило сприятливий ґрунт для розвитку економічних зв'язків між ними. Німеччина і Австро-Угорщина, які давали Туреччині амуніцію, зброю, транспортували в розібраному і нерозібраному стані бойове спорудження, скористалися моментом і для свого економічного домінування в даному регіоні. У період боротьби європейських держав за свій економічний пріоритет Німеччина під час війни досягла своєї виключної переваги в усіх галузях економічного життя Туреччини.

Будівництво залізниці Берлін-Стамбул, укладення угоди восени 1915 р. про встановлення прямого сполучення Берлін-Стамбул через Румунію і Болгарію - найкращий доказ того, що Німеччина у ході війни спрямовувала свої зусилля на поживлення і розвиток товарообігу із Близьким Сходом, особливо Туреччиною. За цією угодою Німеччина набула ще один шлях для регулювання вивозу цукру до Болгарії, Туреччини і навіть Персії. Опинившись в ізольованому стані від Англії-основи свого експорту - Німеччина прагнула компенсувати свої втрати на англійському ринку шляхом наповнення Близького Сходу дешевим цукром.

Єдиним пинком, де український НВК-ОП ЧЯЙНЯН монопольне становите і витіснив своїх конкурентів, була Персія. Солodka українська продукція відповідала потребам споживачів. Перське населення віддавало перевагу цукру в головках (цукор-пісок гірше зберігався при високих температурах). Українські цукровиробники врахували цю особливість східного ринку і збільшили збут дрібних головок цукру. У 1913-1914 рр. з Росії, головним чином з України, до Персії було завезено цукру в головках на 20 359 тис. крб., цукру-піску- на 2 462 тис. крб. Росія і Персія взаємно доповнювали одна одну у справі забезпечення життєво необхідними продуктами, які постачалися двома сухопутними дорогами - Вензелі-Тегеранською та Джульфос-Теврізькою.

Росія мала переважне право на будівництво залізниць, але цим не скористалася. Монопольну позицію у перевезенні українських вантажів займало „Російсько-персидське страхове і транспортне товариство“, яке здало в оренду на 10 років ряд транспортних організацій: „Кавказ і Меркурій“, „Східне товариство товарних складів, страхування і транспортування товарів“ та інші [32].

Територія переважного розповсюдження українського цукру у північній частині Персії досягала Керманшахської провінції, Ісфагана, Іезда і Кірмана, де він конкурував з французьким і бельгійським. Але цукрова торгівля у цій країні не була врегульована. Представники українських цукрових заводів продавали свою продукцію у прикордонних з Персією місцях - Баку, Ашхабаді, Джульфі та інших [33] .

Таким чином, з 1 по 21 листопада 1915 року було вивезено до Персії 290 130 тис. пуд. цукру, із них 252 718 пуд. залізницею і 26 465 пуд. морем [35].

У серпні 1915 р. Евенсон з Києва їздив до Ленкораня і просив бакинського губернатора скоротити контрабанду, але таємне вивезення цукру набрало таких величезних розмірів, що змінити цей процес було неможливо. Це була своєрідна конкуренція офіційному російському експорту. З півдня Росії до Персії контрабандним шляхом постачалися десятки тисяч пудів солодкої продукції у місяць. Від цих зловживань страждали інтереси державного бюджету. Лише за три місяці (травень, червень, липень) 1915 року туди надійшло 68 тис. пуд., а у серпні, вересні, жовтні, за підрахунками Евенсона, не менше 100 000 пуд. [36] . Основна причина спекуляції - цей бізнес давав можливість отримувати значні прибутки. У мирний час персидські ціни на цукор були інколи нижчими за українські. Ситуація різко змінилася з початком Світової війни - ціни в Персії почали неймовірно зростати. З'явився багатий покупець і ажіотажний попит. Це дало ґрунт для спекуляцій. Підприємці скуповували цукор безпосередньо на цукрових заводах. Український цукор купував навіть персидський консул у Росії Муса-Нагієв. У листопаді 1915 р. йому дозволили вивезти 200 000 пуд. цукру начебто для потреб персидського уряду. Насправді це був особистий подарунок йому на суму 1 000 000 крб. [37]. Цукор пішов на реалізацію до Персії за спекулятивною ціною.

Представник Київського бюро рафінерів сам був зацікавленою особою і думав про зміни організації торгівлі у власних інтересах. Це пояснюється тим, що продавати цукор на зовнішньому ринку було набагато вигідніше, ніж на внутрішньому. Ця історія з контрабандою завершилася після привезення достатньої кількості - 800 000 пудів цукру - на ринок Персії [38].

У роки лютневої революції 1917 р. українські цукровиробники поклали великі надії на скасування царського деспотизму і очікували, що нова демократична влада в Росії принесе нові порядки і перемогу над ворогом. Однак дійсність жорстоко обманула всі ці сподівання, перекреслила плани. Господарський безярд не припинявся, постачання української промисловості усім необхідним не лише не зменшилося, але й прийняло жахливі розміри, внаслідок перманентного процесу розвалу

залізничного господарства, паливної кризи, браку металів та інших проявів економічної руїни. Цукрова промисловість, яка органічно була поєднана із сільським господарством, зіштовхнулася з анархією, безладдям через так звану демократизацію органів сільського самоуправління.

На місцях під різними назвами виникали комітети: виконавчі, продовольчі, земельні без чіткого визначення їх компетенції. Вони не визнавали жодних відносин підпорядкованості і відповідальності перед органами центральної влади і фактично зосередили всю владу у своїх руках. У багатьох випадках ці комітети стали зброєю у руках певних особистостей нерідко з кримінальним минулим. Міністр внутрішніх справ Авксент'єв відверто визнав причину цього економічного розвалу: „У вільного народу виявилось багато невігластва і дуже мало досвідченості у питаннях управління державою” [39] .

Так звана „правотворчість знизу”, яку так палко вітав міністр Чернов, обійшлася Росії дуже дорого, зокрема, українській цукровій промисловості. Насильницьке відсторонення від керівництва 50 найкращих директорів цукрових заводів, сотень керуючих та економістів дезорганізувало і знесиловало виробництво, викорінювало підприємство. Тисячі десятин землі насильницьким шляхом перейшли в оренду селянам за низькими цінами. Землі, призначені під буряки, примусово здавалися під зернові культури і через це унеможлиблювалося їх використання.

Найбільш відчутну шкоду цукровому виробництву завдали земельні комітети, які виступали у ролі регуляторів розміру заробітної плати. Внаслідок „державної роботи” земельних комітетів ціни на працю у першій половині 1917 року були підвищені у 5-6 разів порівняно з 1916 р. Дорожняча робочих рук збільшувала собівартість продукції і „гнала” ціни на цукор вгору.

Цьому також сприяла і політика Міністерства землеробства, яке 16 липня 1917 року ухвалило і санкціонувало загарбання земель селянськими комітетами. Аграрні перетворення, які розпочало Міністерство землеробства за підтримки земельних комітетів, здійснювалося під гаслом „Вся земля трудовому народу!”. За висловом міністра названого відомства, ця політика перетворила „разрозненне самочинне захоплення в організований захват» [40]. Непродумана політика Міністерства землеробства вела до розладу господарства, збільшення вартості робочої сили і в кінцевому підсумку - дорожнечі продуктів харчування. Натомість Міністерство продовольства прагнуло шляхом запровадження інституту твердих цін утримати їх безмірне зростання. Наприклад, для нового врожаю 1917р. була залишена без змін ціна 1916 р. Легко побачити різницю між політиками цих двох відомств [41].

З огляду на це, з'їзд підприємців висловився за те, щоб Міністерство праці, регулюючи „економічну боротьбу класів“, зайняло виключно нейтральну позицію і врахувало державні інтереси, „захищаючи існуючий соціально-економічний лад від спроб його насильницької заміни“, у той же час здійснювало необхідні соціальні реформи.

Після тривалих переговорів 14 липня 1917 р. у м. Києві відбулося зведення Узгоджувальної комісії з питань розцінок праці. На ньому були присутні представники Всеросійського товариства цукровиробників, яке представляли С. І. Цепкін, Е. М. Домбровський, Е. М. Бріксман, Ф. Б. Фудаковський. Від Центрального комітету Всеросійської професійної спілки та другого з'їзду цукрової промисловості були присутні: А. С. Кантор, М. К. Нечистик, З. С. Зельдович, В. С. Гайдамака, Г. К. Первухін, Г. Д. Авраменко. Головував на засіданні комісар Центроцукру С. Ф. Веселовський.

Узгоджувальна комісія ухвалила встановити в цукровій промисловості восьмигодинний робочий день. Отже, трудові спори вдалося більш-менш вирішити, але політичні проблеми продовжували розгойдувати корабель імперії [42] .

Керуючий акцизними зборами Київської губернії 2 листопада 1917 р. у листі за №4642/ 3700 з м. Києва повідомляв дирекцію цукрових заводів: у зв'язку з постановою Тимчасового уряду від 24 вересня 1917 року „Про запровадження цукрової монополії“ і появи циркулярів Міністерства фінансів від 6 жовтня 1917 р. за №№ 2725, 2727, 2728, від 9 жовтня за №2729 і 12 жовтня за № 2731 вільний вивіз цукру за кордон заборонявся. Згідно з циркуляром Головного управління акцизними зборами від 9 жовтня 1917 р. за № 2729, весь цукор, що перевозився залізницею і водним шляхом для потреб населення, а також різних організацій, закладів і посадових осіб, потрібно було відправляти з 1 листопада 1917 р. на адресу керуючих акцизними зборами [43]. Іншими словами, у планових посвідченнях і нарядах потрібно було вказувати, що цукор направляється виключно на ім'я керуючого акцизними зборами. Зрозуміло, що експорт солодкої продукції у таких умовах був неможливий.

Таким чином, протягом XIX - початку XX століття зусиллями відомих українських підприємців в Україні була створена потужна конкурентоздатна цукрова промисловість. Але революційні події 1917 р. звели нанівець усі зусилля українських підприємців з розбудови власної промисловості. Соціальні катаклізми стали поворотним моментом у житті видатних українських підприємців. Їх життєвий шлях є прикладом для прийдешніх поколінь.

1. Казанська Т. Історія підприємництва в Україні. За матеріалами торгово-промислової статистики XIX ст. - К.: Інститут історії України, 1999.-255 с.

2. Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России: Очерки/ Рук. проекта В. И. Бовыкин. - М.: Росспэн, 1997. - 321 с.

3. Раковський Л. Е. Терешенки - представники нової української буржуазії, меценати і винахідники // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Вип. 2. - Чернігів, 1993; Ткаченко А. Підприємницька та благодійна діяльність родини Терешенків: дисертація канд. іст. наук. 07.00.01. - Історія України. - К.: КНУ, 1999; Повница А. Господа Терешенки// Бизнес, 16 февраля, 2004. - С. 35-37.

4. Повница А. Господа Терешенки // Бизнес, 16 февраля. - 2004. - С. 35.

5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАУ). - Ф. 442. - Оп. 529. Спр. 61. О разрешении потомственному гражданину г. Киева Бродскому принять и носить орден, пожалованный ему персидским шахом за услуги, оказанные по продаже Сахара Персии (4.03.-21.06. 1891).-Арк. 1-9.

6. Відділ рукописів Національної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського. Ф. - 147. - № 55. Симиренко. Список гражданским делам администрации торгового дома Яхненко и Симиренко.

7. Там само. - Ф. 2. - № 30503. Довіреність Симиренка, видана В. Антоновичу київським нотаріусом Комаровим.